

О. Є. Фіалко

ПОХОВАННЯ АМАЗОНОК ЛІСОСТЕПОВОГО ПРИДНІПРОВ'Я

У статті розглядається серія поховань жінок зі зброєю на теренах Лісостепового Придніпров'я за скіфської доби. Наводяться загальні та особливі риси, притаманні комплексам окресленого регіону.

Ключові слова: амазонки, курган, поховання, скіфський час, поховальний обряд, інвентар, Лісостепове Придніпров'я.

ВСТУП

Моя перша зустріч із поховальними комплексами скіфських амазонок відбулась 1983 р. під час розкопок курганных могильників поблизу с. Нове Запорізької обл. у складі Приазовської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Експедиція працювала під керівництвом Юрія Вікторовича Болтрика. Саме ці дослідження стали відправною точкою моїх багаторічних пошуків аналогій та розвідок у царині гендерної ідеології скіфів, та лягли в основу першої статті, присвяченої жінкам зі зброєю у скіфів (Фіалко 1991). І я вельми вдячна Юрію Вікторовичу за надану мені можливість самостійно ввести до наукового обігу отримані матеріали. З тих пір кількість поховальних комплексів амазонок Європейської Скіфії, за моїми підрахунками, перевищила 300 і постійно зростає завдяки новим польовим дослідженням. За цей час до наукового обігу введено серії могил войовниць з різних територій — Степової Скіфії, Криму, Придністров'я, Подоння (див. Фіалко 2018а). Запропоновану статтю присвячено поховальним пам'яткам войовниць Лісостепового Придніпров'я, позаяк спеціального їх дослідження досі немає.

До серії могил войовниць, що розглядається, залучено 27 комплексів. Територіально вони

розташовані на теренах Дніпровського Лісостепового Правобережжя (21), Лівобережжя (3) та Тerasового Лісостепу (3). За сучасним адміністративним поділом України це, відповідно, Кіровоградська, Черкаська, Харківська та Київська області (рис. 1). Пограбованими виявились 13 могил і ще одна (с. Бобриця к. 35) постраждала частково (більша її частина збереглася не потривоженою), що становить половину від загальної кількості поховань озброєних жінок. Отже, інформативність і достовірність цієї вибірки робить її цілком придатною для дослідження.

ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ ТА ОБРЯД

Насипи. Розміри та конструктивні особливості. Майже всі поховання амазонок лісостепової серії *підкурганні*. Виключення складає єдина могила 7 Світловодського *грунтового* могильника¹. Частину насипів на час розкопок було пошкоджено оранкою (с. Богданівка к. 16; с. Макіївка к. 1; с. Стеблів к. 13; с. Кусторівка к. 2 та ін.) чи будівельними роботами (м. Городище к. 1, с. Поділля к. 3). *Висотні показники* коливаються від 0,2—0,5 м (внаслідок регулярної оранки) до 2,3 м (с. Константиївка к. 98) — 2,5 м (с. Журавка к. 447; м. Шпола к. 236). Найбільші насипи мають курган 35 з групи 2 біля с. Бобриця — висота 5,0 м (діаметр не відомий) та курган 406 з гру-

1. За повідомленнями О. Д. Могилова, всього в цьому могильнику відкрито сім могил жінок із зброєю, що складає 12,7 % від загальної кількості антропологічно визначених як жіночі (Могилов, лист від 6.12.2018). Проте, ці матеріали ще готуються до друку, тому інформація про них поки не є доступною.

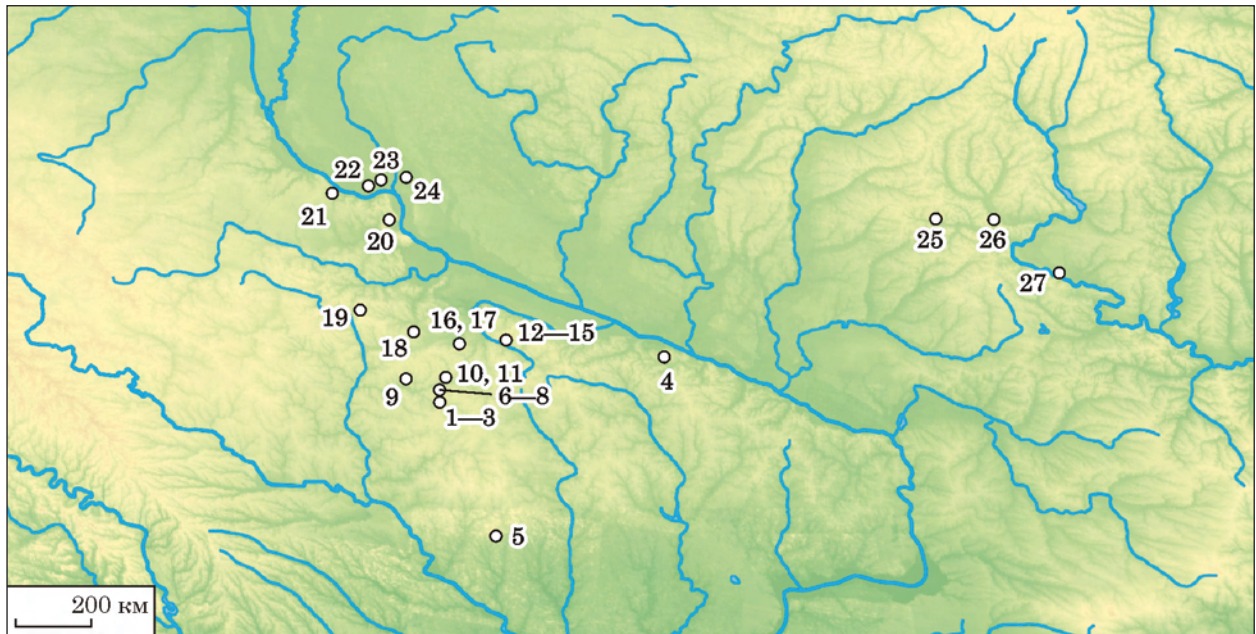


Рис. 1. Локалізація поховань амазонок у лісостеповій смузі (нумерацію див. у табл. 1)

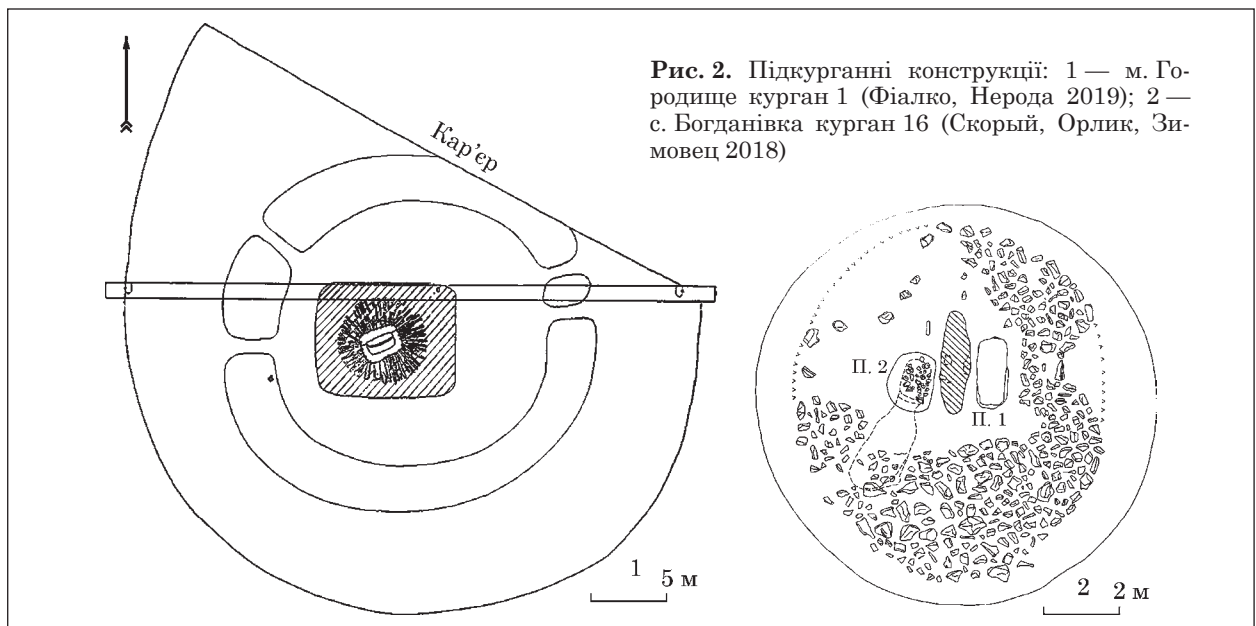


Рис. 2. Підкурганні конструкції: 1 — м. Городище курган 1 (Фіалко, Нерода 2019); 2 — с. Богданівка курган 16 (Скорый, Орлик, Зимовец 2018)

пи 2 біля с. Журавка — висота 7,9 м при діаметрі 63,0 м. Найменший діаметр насипу (через руйнацію) мають курган 25 біля с. Гришківка (8,7 м) та курган 16 біля с. Богданівка (10,5 м). Діаметр решти — у межах 13—48 м.

Підкурганні конструкції виявлено лише в двох насипах. У кургані 16 біля с. Богданівка зафіксований кам'яний панцир з кількох шарів рваного гранітного каменю (рис. 2: 2) заввишки 0,3 м (від рівня давньої поверхні), діаметром 10,5 × 8,5 м (Скорый, Орлик, Зимовец 2018, с. 352—354). У кургані 1 біля м. Городище була зведена наземна дерев'яна підкурганна конструкція зі слідами горіння (рис. 2: 1). Вона збереглася у вигляді кола (ймовірно, шатра) з декількох шарів стовбурів дерев різного діаметру

та великих гілок, покладених радіально по відношенню до умовного центру, діаметром 6,25 м (площею 31 м²) (Фіалко, Нерода 2019, с. 388).

У чотирьох випадках насип оточував кільцевий рівчак — курган 1 біля м. Городище (діаметр 22, ширина 2,6—2,8, глибина 1,2 м); курган 13 біля с. Стеблів (діаметр 13, ширина 1,5, глибина 0,8 м); курган 3 біля с. Мирне (діаметр 20, ширина 0,7—1,0, глибина 0,6 м); курган 25 біля с. Гришківка (діаметр 7,8, ширина 0,4, глибина 0,3 м). Всі вони мали перемички: перший дві — західну і східну, решта по одній, відповідно, західну, південно-східну та західну, завширшки від 0,7 до 1,8 м. Ще в одному кургані доби бронзи (курган 3 біля с. Поділля) із впускним похованням скіфської амазонки був

пов'язаний суцільний кільцевий рів діаметром 18,0 м, завширшки 1,0 м, завглибшки 0,5 м.

У дев'яти курганах відзначені залишки тризни, локалізовані в різних місцях — серед каменів паниця (с. Богданівка к. 16 — уламки амфор), в насипу (с. Журавка к. 423 — уламки ліплених посудин; м. Шпола к. 236 — кістки тварин; урочище Холодний Яр к. 19 — кістки тварин, уламки ліплених посудин, залізні скоби; с. Константинівка к. 96 — уламки ліпленої миски) і у рові (м. Городище к. 1 — кістки тварин, уламки ліплених посудин; с. Мирне к. 3 — кістки тварин, ніжка амфори, уламки трьох ліплених посудин; с. Поділля к. 3 — кістки тварин; с. Гришківка к. 25 — кістки тварин, уламки двох ліплених посудин). Отже, до складу тризни в лісостепових курганах амазонок, на відміну від інших регіонів, входять переважно уламки ліпленого посуду та кістки тварин, в той

же час поодинокі уламки червоноглиняних амфор відмічено лише двічі.

Послідовність спорудження могил. В серії три могили були впускними — одна до насипу доби бронзи (с. Поділля к. 3) і дві до насипів скіфського часу (уроч. Холодний Яр к. 26 та с. Константинівка к. 98). Решту репрезентують 22 основні та одне бічне, тобто збудоване одночасно з основним в насипу скіфського часу. І ще одну ґрунтову могилу (№ 7 Світловодського могильника) прирівняно до основних в курганах. Тобто огляд показав, що переважають (24 з 27) основні і одночасна їм могили. При цьому зауважу, що 18 курганних поховань були єдиними в насипу. Отже, впускні поховання складають лише 11 % від загальної кількості.

За формою поховальні споруди умовно розподілено на **п'ять типів** (табл. 1):

Таблиця 1. Поховальні споруди

№	Об'єкт дослідження ¹	Тип ²	Вхідна яма			Камера			Пограбовано
			Розміри, м	Глибина, м	Орієнтація	Розміри, м	Глибина, м	Орієнтація	
1	Турія, гр. 1, к. 462, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	?	?	?	+
2	Там само, к. 463, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3,7 × 2,6	2,3	С—З	+
3	Там само, к. 468, п. 1, о.	п., 1/1	2,4 × 1,0	2,4	С—З	2,1 × 2,0	2,4	С—З	+
4	Світловодськ мог. 7, о.	я., 9/А	—	—	—	2,2 × 1,2	1,5	З—С	+
5	Богданівка, к. 16, п. 2, о.	к., 2/1	1,75 × 0,75	2,8	ПдЗ—ПнС	2,4 × 1,1	3,4	ПдЗ—ПнС	+
6	Журавка, гр. 2, к. 406, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	6,0 × 4,9	3,2	ПдЗ—ПнС	+
7	Там само, гр. 3-Б, к. 423, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3,6 × 2	2,25	С—З	—
8	Там само, гр. 7, к. 447, п. 1, о.	я., 9/2	—	—	Дромос Пд—Пн	4,45 × 4,2	2	Пн—Пд	+
9	Шпола, к. 236, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	?	?	З—С	+/-
10	Макіївка, гр. 4, к. 1, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	2,65 × 1,2	1,8	ПдС—ПнЗ	—
11	Там само, гр. 1, к. 454, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	2,84 × 1,8	0,9	Пн—Пд	—
12	Холодний Яр, к. 19, п. 3, о.	я., 9/Д	—	—	—	4,25	2,1	—	+
13	Там само, к. 20, п. 3, о.	я., 9/Д	—	—	—	4,5	1,5	—	—
14	Там само, к. 26, п. 3, в.	я., 9/Д	—	—	—	2,8	1,75	—	—
15	Там само, к. 28, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	4,26 × 1,15	—	—	—
16	Константинівка, к. 96, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	1,7 × 1,2	0,2	—	+
17	Там само, к. 98, п. 2, в.	я., 9/А	—	—	—	3,3 × 1,2	0,2	—	+
18	Городище, к. 1, п. 1, о.	п., 1/1	1,63— 1,5 × 2,75	4,6	ПдЗ—ПнС	2,85 × 1,4	4,6	ПдЗ—ПнС	—
19	Стеблів, гр. 3, к. 13, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3 × 2	1,7	С—З	+
20	Бобриця, гр. 2, к. 35, п. 1, о.	я., 9/2	—	—	—	5,6 × 5,6	2,8	За сторонами світу	—
21	Трипілья, к. 1, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3 × 2,5	2,5	ПдЗ—ПнС	—
22	Старе, к. 15, п. 1, о.	к., 2/1	2 × 1,5	2,4	ПдЗ—ПнС	2,8 × 2,1	2,8	ПдЗ—ПнС	—
23	Мирне, к. 3, п. 1, о.	к., 2/1	1,3 × 0,9	2,8	ПдПдЗ— ПнПнС	3,4 × 2,2	3,1	ПнЗ—ПдС	—
24	Поділля, к. 3, п. 3, в.	я., 9/А	—	—	—	1,85 × 3,6	3,6	ПнЗ—ПдС	—
25	Кусторівка, к. 2, п. 4, о.	я., 9/2	—	—	Дромос, ПнС—ПдЗ	Зруйновано	2,75	З—С	+
26	Старий Мерчик, к. 9, п. 2, б.	я., 9/А	—	—	—	2,7 × 1,2	0,55	Пн—Пд	—
27	Гришківка, к. 25, п. 2, о.	я., 9/А	—	—	—	2,75 × 1,1	1,2	З—С	+

Примітки. Тут і в табл. 2: ¹ гр. — курганна група, к. — курган, п. — поховання, о. — основне, б. — бічне (одночасне основному), в. — впускне. ² к. — катакомба, п. — підбійна могила; я. — яма; я. д. — яма з похилим дромосом.

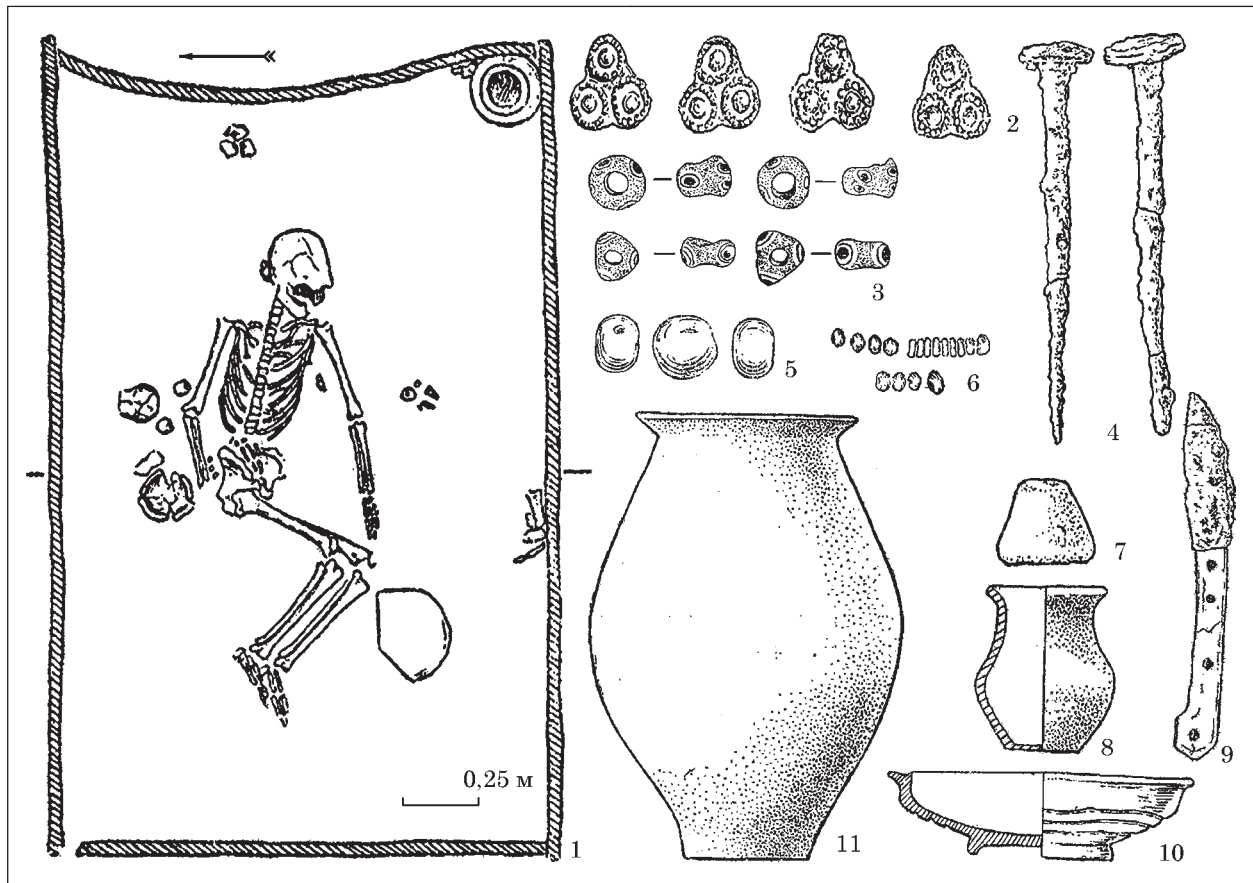


Рис. 3. Поховальний комплекс кургану 1 біля с. Макіївка: 1 — план поховання 1; 2—11 — набір речового супроводу

1 тип (9/1-А)¹ — проста ґрунтова яма прямокутної чи квадратної форми. Це найчисленніша група, до якої включено 16 могил — с. Турія, кург. гр. 1, к. 462 п. 1; к. 463 п. 1; м. Світловодськ мог. 7; с. Журавка, кург. гр. 2, к. 406 п. 1; кург. гр. 3-Б, к. 423 п. 1; м. Шпола, к. 236 п. 1; с. Макіївка, кург. гр. 4, к. 1 п. 1 (рис. 3: 1); кург. гр. 1, к. 454 п. 1; урочище Холодний Яр, к. 28 п. 1; к. 96 п. 1; с. Константинівка, к. 98 п. 2; с. Стеблів, кург. гр. 3, к. 13 п. 1; с. Трипілля, к. 1 п. 1; с. Поділля, к. 3 п. 3 (рис. 4: 1); с. Старий Мерчик к. 9 п. 2; с. Гришківка, к. 25 п. 2. Могили цього типу розповсюджені на теренах Правобережного (13), Терасового (1) та Лівобережного (2) Лісостепу.

2 тип (9/1-Д) — ґрунтова яма круглої форми. Репрезентований трьома могилами — уроч. Холодний Яр, к. 19 п. 3; к. 20 п. 3; к. 26 п. 4. Усі вони походять з одного могильника Правобережного Лісостепу.

3 тип (9/2) — ґрунтова яма прямокутної форми з похилим дромосом. Репрезентований трьома могилами — с. Журавка, кург. гр. 7, к. 447 п. 1; с. Бобриця, кург. гр. 2, к. 35 п. 1;

с. Кусторівка, к. 2 п. 4 (рис. 5: 1). Два комплекси походять з Правобережного і один з Лівобережного Лісостепу.

4 тип (1/1) — підбій. Цей тип могил підбійного типу (коли камеру збудовано під однією з довгих стінок) зафіксований у двох випадках — с. Турія, кург. гр. 1, к. 468 п. 1 та м. Городище, к. 1 п. 1 (рис. 6: 1). Обидва з теренів Правобережного Лісостепу.

5 тип (2/1) — катакомба. Репрезентований катакомбами поздовжнього типу (коли вхідну яму та камеру розташовано по одній довгій вісі). Цей тип представлений трьома комплексами — с. Богданівка, к. 16 п. 2; с. Старе, к. 15 п. 1 (рис. 7: 1); с. Мирне, к. 3 п. 1 (рис. 7: 9). Один з них з теренів Правобережного Лісостепу і два з Терасового Лісостепу

Отже, кількісно серед могил амазонок цього регіону безумовно переважають ями — прості найбільш розповсюджених прямокутних форм (16), рідкісніші округлі (3) і складнішої конструкції прямокутні з похилим дромосом — загальом 22 чи 81,5 %. На другому місці катакомби поздовжнього типу — виявлено три таких могили, що складають 11,1 % від загальної кількості. Далі йдуть підбої (найхарактерніший тип скіфських могил в інших регіонах) — їх всього два чи 7,4 %. Відносно розповсюдження різних типів поховань окремими територіями,

1. Позначення в дужках співвідносяться з розробленою раніше типологією поховальних споруд скіфів (Черненко, Бессонова, Болтрик 1986, рис. 5), з доповненнями відповідно до поховань амазонок.

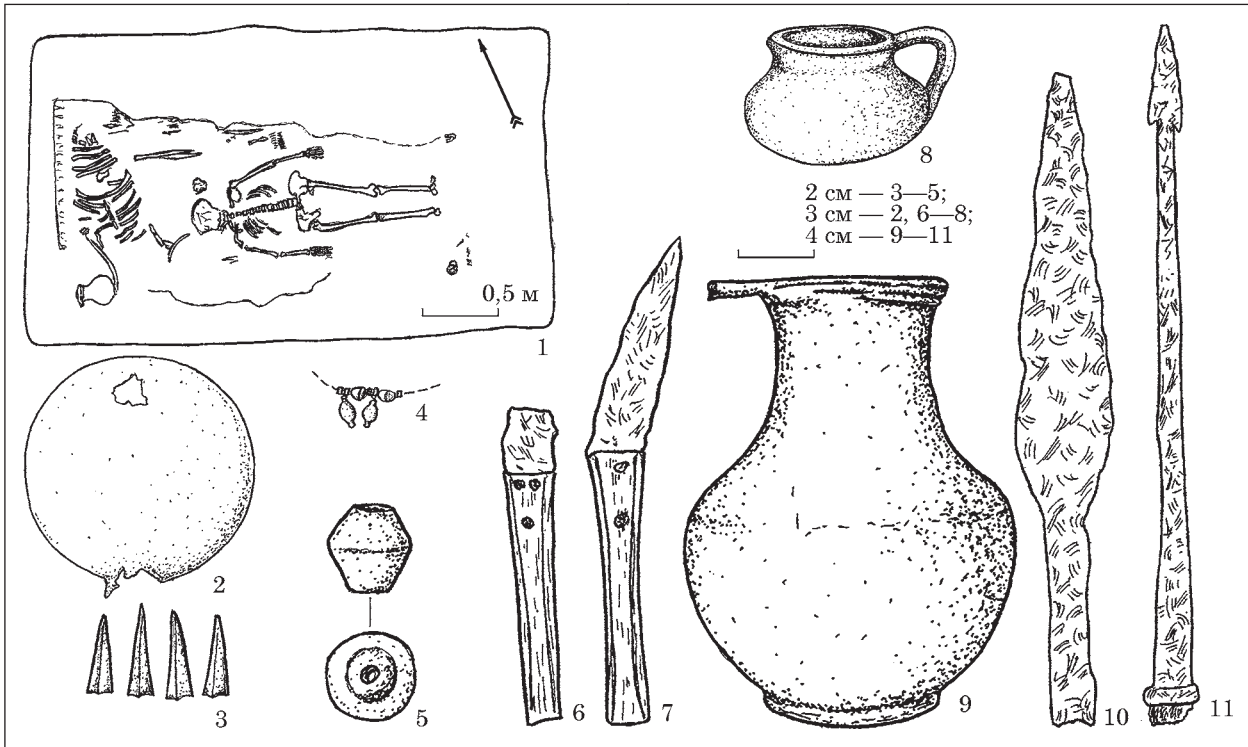


Рис. 4. Поховальний комплекс кургану 3 біля с. Поділля: 1 — план поховання 3; 2—11 — набір речового супроводу

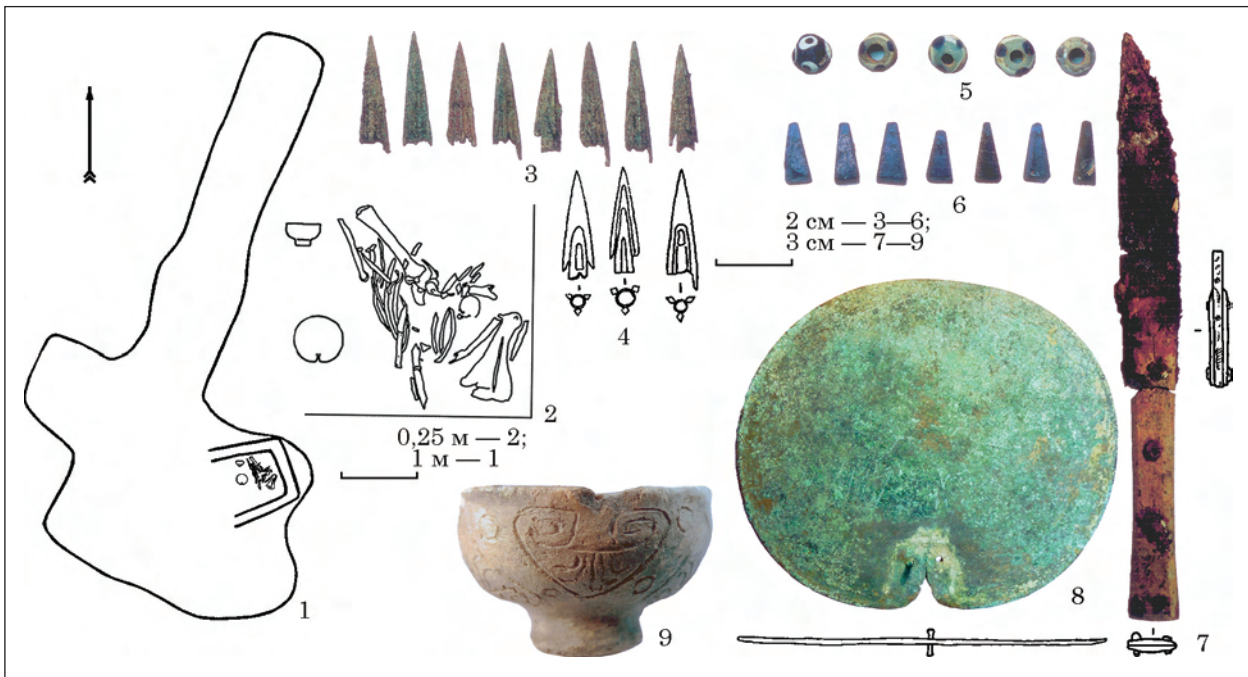


Рис. 5. Поховальний комплекс кургану 2 біля с. Кусторівка: 1 — план поховання 3; 2 — фрагмент поховальної камери; 3—9 — знахідки (Голубева 2014)

варто зауважити, що на теренах Правобережного Подніпров'я присутні всі означені типи могил, на Лівобережжі є лише ями — прості (2) та з дромосом (1), на Терасі відмічені лише катакомби поздовжнього типу (2) та яма (1). Тобто поховальні споруди більше відповідають місцевим традиціям.

Конструктивні особливості могил амазонок Лісостепу. Ідеться, перш за все, про широке застосування дерева в облаштуванні дома мертвих. Певні дерев'яні деталі мали 20 могил (74%), при цьому жодного разу не було зафіксовано вживання каменю. Ця обставина підтверджує тезу про те, що природний компонент

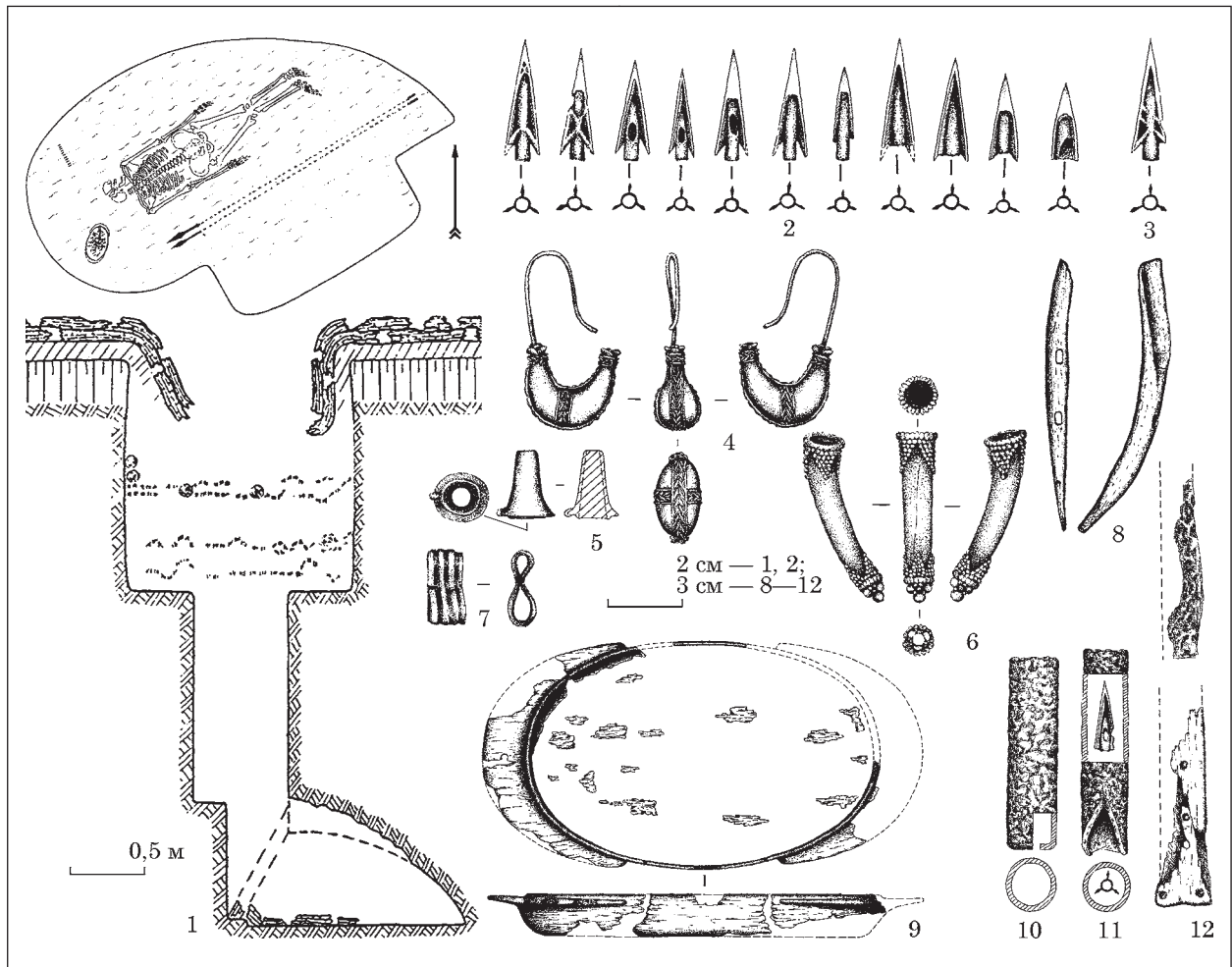


Рис. 6. Поховальний комплекс кургану 1 біля м. Городище: 1 — план та розріз поховання 1; 2—12 — набір речового супроводу (Фіалко, Нерода 2019)

в тому чи іншому вигляді слугує матеріальною основою створення поховальної споруди і впливає на її форму. До того ж, в будь-якому суспільстві існують усталені типи поховальних споруд, закріплені місцевими традиціями (Мельник 2016, с. 284).

Виокремлюється кілька варіантів конструктивних елементів з дерева: 1) *перекриття ями по верху* (накат чи іноді визначене як дах) — с. Турія к. 463 п. 1; с. Журавка к. 423 п. 1; м. Шпола к. 236 п. 1; уроч. Холодний Яр к. 20 п. 3; к. 26 п. 3 (на дерев'яних стовпах); с. Поділля к. 3 п. 3 (плахи перекрыті очеретом); с. Гришківка к. 25 п. 2; 2) *склеп із стовбовими конструкціями та перекрыттям* — с. Журавка к. 406 п. 1; с. Макіївка к. 1 п. 1; к. 454 п. 1; уроч. Холодний Яр к. 28 п. 1; с. Бобриця к. 35 п. 1; с. Трипілля к. 1 п. 1; 3) *облицювання стін деревом з перекрыттям по верху* — с. Журавка к. 447 п. 1 або без перекрыття — с. Кусторівка к. 2 п. 4; с. Старий Мерчик к. 9 п. 2. Ще одна могила — с. Стеблів к. 13 п. 1 — в дні мала чотири ямки від стовпової конструкції, яка, ймовірно, підтримувала дах. Відповідно, це поховання можна віднести до групи поховань з дерев'яними конструкціями першого варіанту.

Окрім того, в одному випадку (с. Константи́вка к. 98 п. 2) попід кістками небіжчиці на долівці зафіксовані сліди дошки, правдоподібно, від *настилу*. Рештки дерев'яного *гробовища* згадуються при описі єдиного поховання — с. Журавка к. 406 п. 1. В іншому похованні (м. Городище к. 1 п. 1) стінки вхідної ями і підбою було обкладено очеретом, а долівку вкрито *рослинною підстилкою*; до того ж по верху вхідну яму перекрыли подвійним накатом з березових колод. А долівку двох згаданих вище поховань — біля с. Макіївка к. 1 п. 1 та с. Старий Мерчик к. 9 п. 2 — було вкрито *корою*.

Наведені варіанти облаштування могил добре відомі в пам'ятках лісостепової зони. В той же час дерев'яне перекрыття входу в катакомбу, рештки якого вдалося зафіксувати в двох комплексах — Городище к. 1 п. 1 та с. Старе к. 15 п. 1 — є характернішим для степової зони.

Варто відмітити рідкісні елементи інтер'єру поховання 1 кургану 447 біля с. Журавка. По дерев'яній стелі тут були зроблені жолоб і візерунчастий карниз, оштукатурені глиною.

Не можна оминати і такий елемент поховальної церемонії як ритуальне спалення дерев'яних конструкцій. Явні сліди цього об-

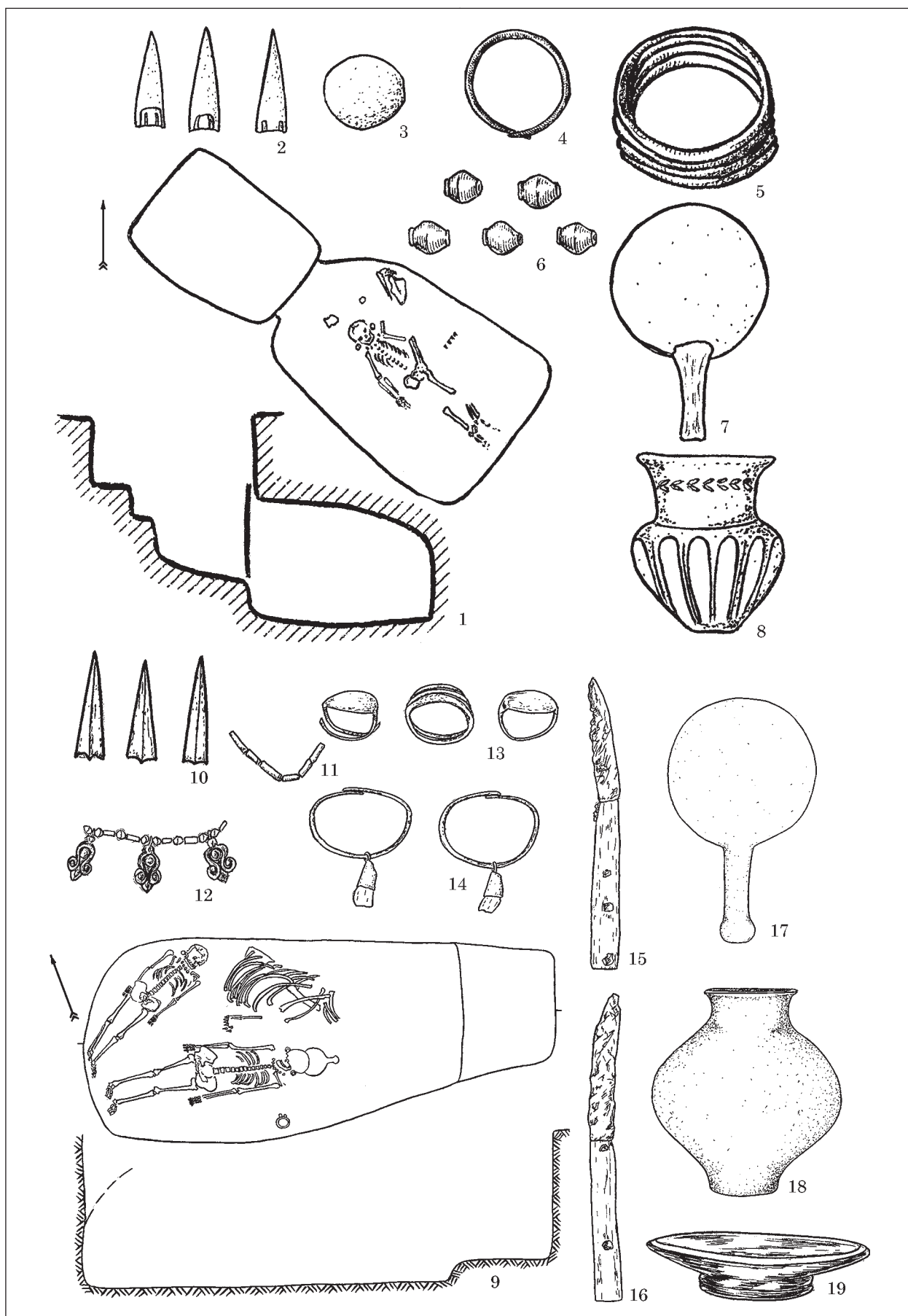


Рис. 7. Поховання в катакомбах повздожнього типу та знахідки з них: 1—8 — с. Старе к. 15 п. 1; 9—19 — с. Мирне к. 3 п. 1

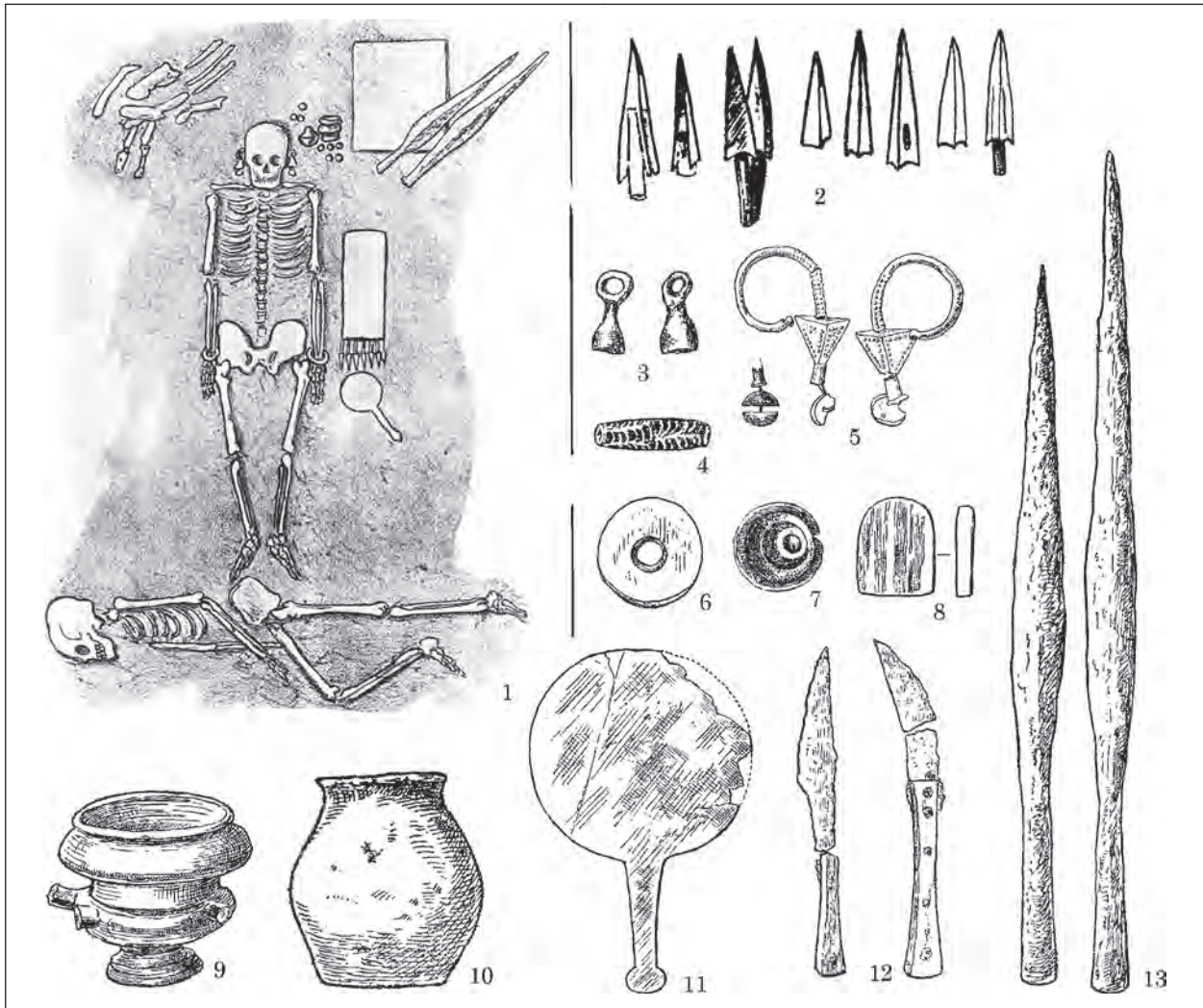


Рис. 8. Поховальний комплекс кургану 20 в уроч. Холодний Яр: 1 — схематичний план поховання 3; 2—13 — набір речового супроводу

ряду простежено в двох комплексах — с. Журавка к. 406 (дерев'яний склеп із слідами часткового спалення); с. Бобриця к. 35 (спалений дерев'яний склеп). Ще в одному кургані — с. Гришківка к. 25 під насипом зафіксовані сліди кострища. Ця риса поховального обряду має регіональний характер.

Обряд поховання. Всі захоронення здійснено за обрядом *інгумації*. Небіжчиць зазвичай клали випростано на спині, в характерній для скіфського поховального обряду позі (табл. 2). Проте, в двох випадках поза померлих була інакшою. В кургані 1 біля с. Макіївка жінка лежала на спині, зібгані в колінах ноги, які спочатку стояли, згодом впали ліворуч; правиця трохи зібгана у лікті (рис. 3: 1). Подібні випадки покладання амазонок в могили відомі і на інших територіях. Приміром, в такій само позі первинно лежала небіжчиця в кургані 4 поблизу с. Червоне (в Криму), але її ноги з часом розпалися ромбом. В похованні 3 кургану 20 поблизу урочища Холодний Яр в ногах головної похованої поклали залежну молоду жінку (18 років) на боці, права її нога була зігнута в

колiні (рис. 8: 1). Так само із однією підігнутою ногою лежала воїнниця в кургані 3 поблизу с. Калиніне (Крим). В нашому випадку поза на боці (розгорнуто спиною до головної небіжчиці, яка лежала в центрі могили) мала, вірогідно, підкреслити залежне становище цієї особи.

Орієнтація небіжчиць. Відмічу, що в 10 комплексах (враховуючи двох небіжчиків з супроводу в похованні кургану 236 біля м. Шполи) орієнтацію не визначено через пограбування (табл. 2). При цьому, виходячи з положення могили, в чотирьох з них можна припустити широтну орієнтацію. Доволі очікуваним є домінування (7 випадків) західної орієнтації, що є характерним для скіфських традицій. По одному випадку в могилах різного типу зафіксовано північно-західну, південно-західну, південно-східну, північно-східну та північну орієнтацію. У п'ятьох могилах жінки лежали головою на схід і в чотирьох (в тому числі і дві супроводжуючі особи) — на південь. Якщо західне і південно-західне орієнтування є характерним для скіфських пам'яток, то східне і північно-східне пов'язують зазвичай з античним впливом на

Таблиця 2. Обряд і поховальний інвентар

№	Кількість осіб, вік	Орієнтація, поза	Зброя			Прикраси		Посуд	Інші знахідки
			Стріли, сагайдак	Праща	Спис, вток, дротик	Намисто, підвіски	Перстень, сережки, браслет, бляшки		
1	1 ж., дуже молода	На спині, С	—	2	—	2	—	—	—
2	1 ж.	?	—	3	—	5, 2	—	+	+ ¹
3	1 ж.	?	—	1	—	—	0, 1, 1, 1	+	+ ²
4	1 ж.	На спині, З	5	—	—	1	0, 1	—	+ ³
5	1 ж., 22—25	?	2	—	—	1	0, 2	—	+ ⁴
6	1 ж.	?	129, 1	2	2	70, 2	0, 2	+	+ ⁵
7	1 ж., молода	На спині, ПдС	57	5	—	20	0, 2	+	+ ⁶
8	1 ж.; 1 дит.	На спині, З?; в ногах	11, 1	—	—	49, 2	—	+	+ ⁷
9	1 ж., молода; 1 дит.; 1 ?	На спині, С; ?; ?	—	—	1	—	—	+	+ ⁸
10	1 ж.	Зібгана, С	—	5	—	20	+	+	+ ⁹
11	1 ж., підліток	На спині, Пд	1	—	1	2	—	+	+ ¹⁰
12	1 ж.	?	20	—	2	0, 3	0, 2	—	+ ¹¹
13	1 ж.; 1 ж., 18	На спині, З; на боці, Пд	47, 1	5	2	1, 2	0, 2, 4, 1	+	+ ¹²
14	1 ж.	На спині, Пн	—	3	—	1, 12	+	+	+ ¹³
15	1 ж.	?	—	5	—	1, 2	0, 2, 1	+	+ ¹⁴
16	1 ж., середній вік	Розкидано, порубано	2	—	—	—	—	—	+ ¹⁵
17	1 ж.	Те саме	8	—	—	—	—	+	+ ¹⁶
18	1 ж.	На спині, З	11	—	2	1	0, 2, 1	+	+ ¹⁷
19	1 ж. 20—35	На спині, З	—	—	2, 2, 2	—	—	—	+ ¹⁸
20	2 ж.	На спині, З; на спині, Пд	21, 1	—	—	+	0, 2	+	+ ¹⁹
21	1 ж.	На спині, ПдЗ	1	—	—	4	0, 2	+	+ ²⁰
22	1 ж., ≈18	На спині, ПнЗ	7	—	—	6	0, 2, 0, 1	+	+ ²¹
23	1 ж., 21—35; 1 ж.	На спині, С; на спині ПдС	45, 1	—	—	39, 8	4, 2	+	+ ²²
24	1 ж. 30—35	на спині, З	78, 1	—	1, 2, 1	1	—	+	+ ²³
25	1 ж., 15—20	Розкидано	9	—	—	12	—	+	+ ²⁴
26	1 ж.	На спині, Пд	63	—	—	—	1, 2	—	+ ²⁵
27	1 ж., 19—20	На спині, С	48	—	—	—	—	+	+ ²⁶

Примітки. ¹ Ніж, кістяна бляшка, залізо; ² м'ясо, бронзові кільце і застібка; ³ вапняковий амулет; ⁴ м'ясо і ніж; ⁵ 2 застібки сагайдака, дзеркало, залізний стрижень, 4 вуздечки, бронзові 2 шпильки і наконечник піхов меча, фарба, сірка, дерев'яне гробовище; ⁶ м'ясо, ніж, дзеркало, залізний пояс, рум'яна, сірка; ⁷ м'ясо, ніж, дзеркало, 100 золотих платівок, 2 срібні шпильки, 3 ножа, залізні голки, сірка, 2 вудил, кістяні псалії і застібка сагайдака, 3 деталі оголів'я; ⁸ м'ясо, 2 ножа, дзеркало, бронзовий набалдашник; ⁹ м'ясо, ніж, 4 золоті бляшки, 2 залізні шпильки, прясельце; ¹⁰ залізна шпилька, прясельце; ¹¹ м'ясо, 2 ножа, халцедонова печатка; ¹² м'ясо, 4 ножа, срібна голка, дзеркало, 2 прясельця, 2 астрагала; ¹³ м'ясо, ніж, дзеркало, 5 пряслиць, залізні голки, дерев'яний розтирач, білило, одяг і взуття; ¹⁴ м'ясо, ніж, дзеркало, 2 прясельця, бронзова фібула, залізні голки, оселок; ¹⁵ прясельце; ¹⁶ фрагменти дерев'яних виробів, заліза; ¹⁷ м'ясо, ніж, кістяний псалій, бронзова ворварка, стінна облицьовка; ¹⁸ м'ясо, залізні 2 ворварки і вудила псалії; ¹⁹ м'ясо, ніж, кінь, залізні кільце і вудила, головний убір, 2 бронзові шпильки, 34 золоті бляшки, рум'яна, білила; ²⁰ 3 бронзові шпильки, фаянсова підвіска, фарби; ²¹ м'ясо, ніж, дзеркало, прясельце, залізна голка, рум'яна на вилицях; ²² м'ясо, ніж, дзеркало, 2 прясельця, ніж; ²³ м'ясо, 2 ножа, дзеркало, залізна голка, бронзове прясельце, 2 шматка фарби; ²⁴ м'ясо, ніж, дзеркало, облицьовка стін; ²⁵ ніж, кора на долівці; ²⁶ м'ясо, ніж.

похоронні традиції скіфів. А от північно-західний напрямок, вірогідно, зумовлений сезонними відхиленнями. Утім, випадки такого покладання небіжчиків добре відомі і в степовій зоні, і в Криму (Фиалко 1991, с. 11; Колтухов 2012, с. 116). Водночас певна строкатість та

нестійкість орієнтації при домінуванні західної відмічається і для Лісостепового Подніпров'я (Петренко 1967, с. 18; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34, 39, 46).

Переважають *індивідуальні* поховання. Проте у виборці є чотири парних — жінки з дити-

ною (с. Журавка к. 447) та двох жінок (с. Мирне к. 3; уроч. Холодний Яр к. 20; с. Бобриця к. 35) (рис. 7: 9; 8: 1). Ще в одну могилу (м. Шпола к. 236) поклали трьох небіжчиків — молоду жінку, дитину і дорослу особу (з супроводу), стать якої не визначено.

Вікову приналежність визначено для 11 небіжчиць з 33 (враховуючи двох дітей, підлітка і однієї жінки з колективного поховання в кургані біля м. Шпола), що складає третину від загальної кількості. Точно визначений вік для восьми осіб — чотири з них 15—20 років (уроч. Холодний Яр к. 20; с. Старе к. 15; с. Кусторівка к. 2; с. Гришківка к. 25) і ще чотири 20—35 років (с. Богданівка к. 16; с. Стеблів к. 13; с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3). Ще в трьох випадках вік жінки позначено як молода (с. Журавка к. 423; м. Шпола к. 236) чи дуже молода (с. Турія к. 462). І одну небіжчицю підліткового віку (с. Макіївка к. 454) можна віднести до першої групи. Отже, в лісостеповому регіоні, на відміну від інших теренів (де присутні практично всі вікові груп — від дітей до представниць похилого віку 55—60 років), представлені лише дві групи — юнацького віку і змушнілі войовниці. Схожу ситуацію відзначено лише на теренах Подністров'я, в могильнику біля с. Глине (Фіалко 2017, с. 217). Проте, зважаючи на порівняно невеликий відсоток професійних антропологічних визначень (33 %), отримані відомості є дещо умовними і неповними.

СКЛАД РЕЧОВОГО СУПРОВОДУ

Набори заупокійного супроводу досить репрезентативні і засвідчують широкий асортимент різних за призначенням речей, які були у побуті войовниць цього регіону. Утім, звісно, визначальним в комплектах (особливо при відсутності антропологічних даних) зазвичай є поєднання зброї та характерних речей — маркерів жіночих наборів (прикрас, люстра, веретена, специфічного посуду). Найвний в могилах супровідний інвентар наведений у табл. 2. Зупинюся на окремих його категоріях.

Зброю репрезентовано виключно безконтактною. Жодного разу не збереглося в наборах меча або сокири. І лише в одному комплексі (с. Журавка к. 406) уцілів бронзовий наконечник *піхов меча* (рис. 9: 13). Серед зброї дальнього бою переважають, як і на інших теренах, *стріли*. Вони присутні у 19 могилах (70 % від загальної кількості). В одному комплекті від однієї — двох (чотири поховання) до 129 стріл переважно з бронзовими вістрями, проте є із залізними і кістяними вістрями (рис. 4: 3; 5: 3; 6: 2; 7: 2, 10; 8: 2; 9: 6; 10: 17—18). Стосовно одиничних стріл в похованнях повторю, що кількість стріл в могилі, на мій погляд, обумовлена двома моментами: 1 — певним соціальним статусом (кількість одиниць прямо пропорційна соціальній страті небіжчиці); 2 — ступенем пограбування кургану. Цими ж обставинами

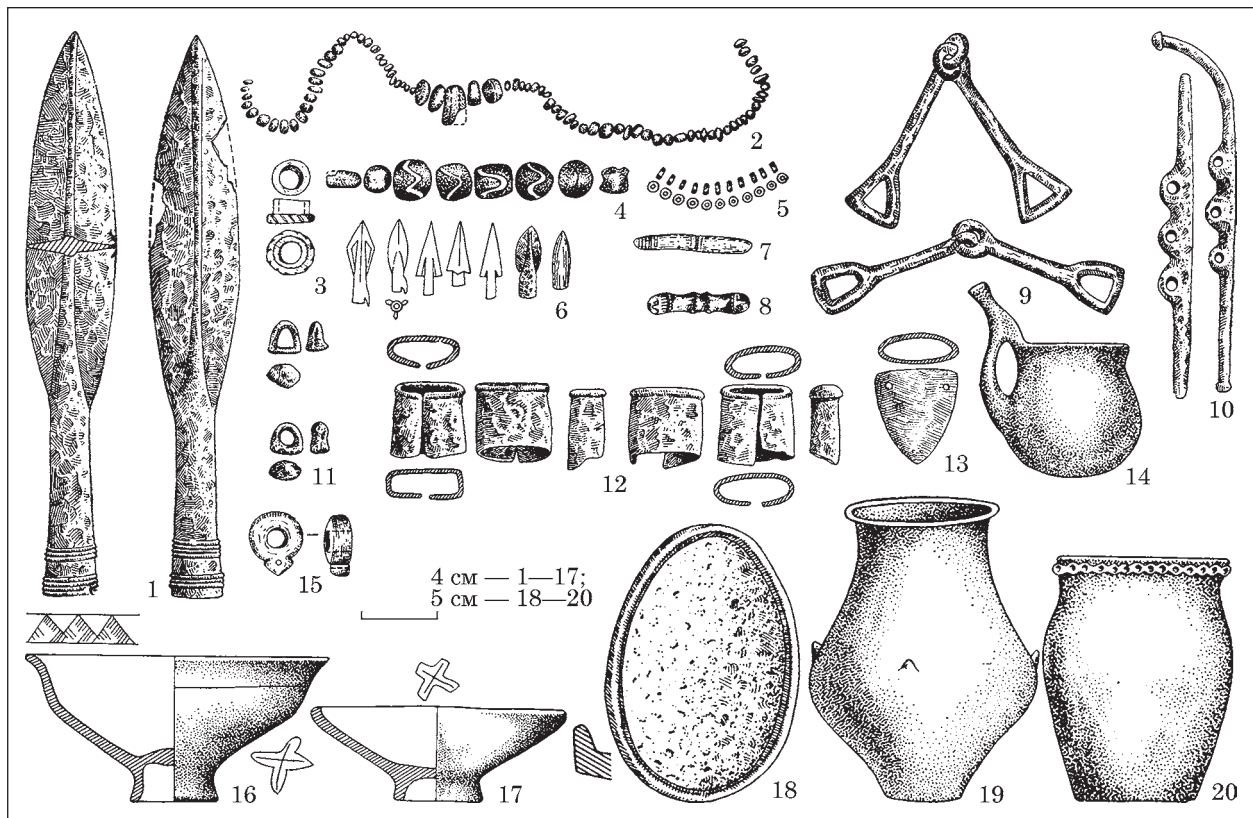


Рис. 9. Поховання 1 кургану 406 біля с. Журавка. Набір речового супроводу

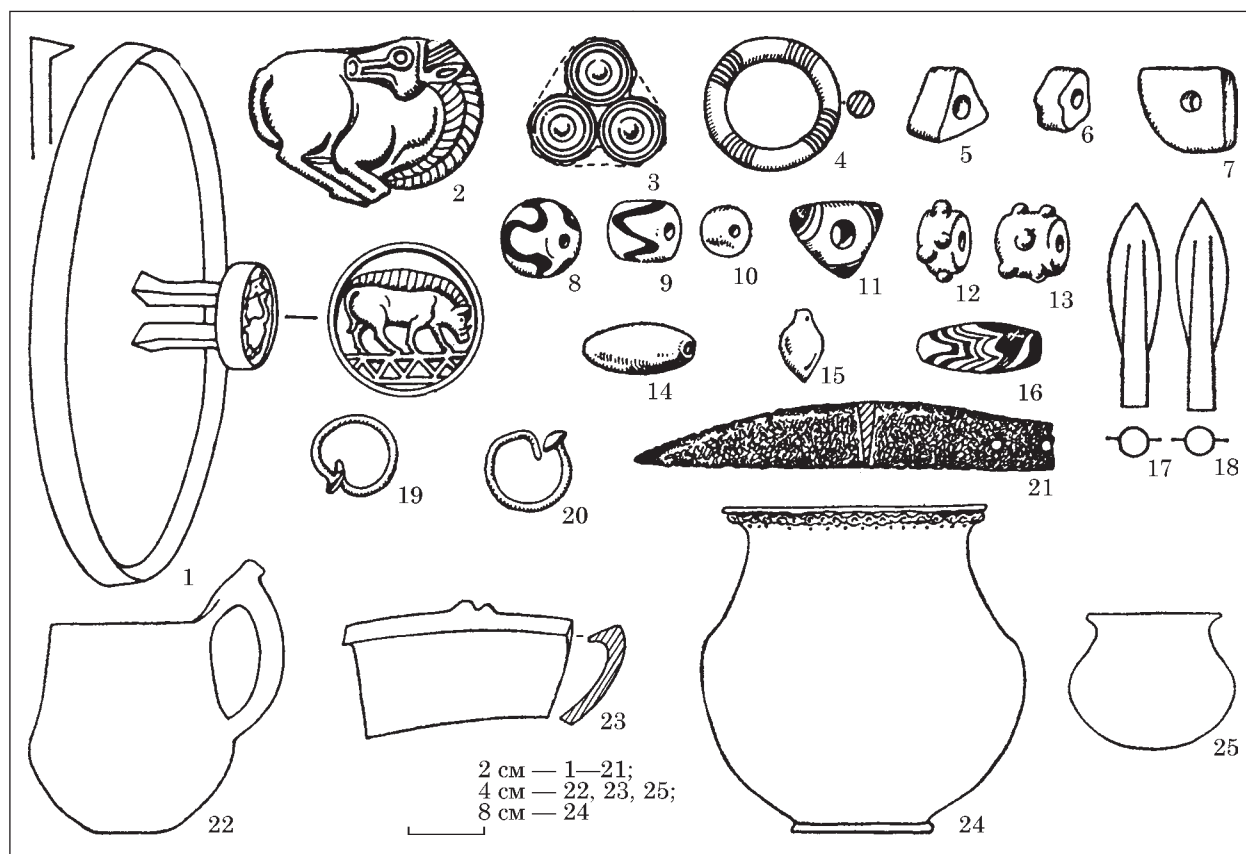


Рис. 10. Поховання 1 кургану 35 біля с. Бобриця. Набір речового супроводу

може пояснюватися і кількість одиниць зброї в цілому в жіночій могилі (Фіалко 2015, с. 77; Фіалко 2018b, с. 73). Найбільшими в кількісному відношенні є три сагайдачних набори — с. Старий Мерчик к. 9 (62 бронзових і 1 залізне вістря); с. Поділля к. 3 (78 бронзових вістер) і с. Журавка к. 406 (129 — з них 52 бронзових, 70 залізних, 7 кістяних вістер), які походять, відповідно, з теренів Лівобережного, Терасового та Правобережного Лісостепу. В шести випадках (22 % могил) відмічені рештки сагайдаків: с. Журавка к. 406 (дві застібки — кістяна та бронзова із золотим плакуванням); с. Журавка к. 447 (кістяна застібка); уроч. Холодний Яр к. 20 (рештки дерева і шкіри); с. Бобриця к. 35; с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3. У чотирьох наборах з сагайдаками співвідносились залізні ножі з кістяними ручками (по одному — с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3; по парі — с. Бобриця к. 35 і с. Журавка к. 447).

Списи наявні у восьми похованнях (30 %). Тільки в трьох випадках покладено по одному спису (м. Шпола к. 236; с. Макіївка к. 454; с. Поділля к. 3), в решті по парі (с. Журавка к. 406; уроч. Холодний Яр к. 19 та к. 20; м. Городище к. 1; с. Стеблів к. 13) (рис. 4: 10; 8: 13; 9: 1; 11: 7—8). Дротики збереглися лише двічі (7,4 %) і тільки в комплекті зі списками (три — с. Стеблів к. 13; один — с. Поділля к. 3) (рис. 4: 11; 11: 2, 4—5). В два останні комплекти входили також по парі залізних втоків на закін-

ченнях дерев'яних ратищ (рис. 11: 9—10). У середині однієї з втулок списа (м. Городище к. 1) зберігся бронзовий тригранний наконечник стріли, який правив за фіксатор дерев'яного дривка (рис. 6: 11). У кургані 406 біля с. Журавка вістря списів були в дерев'яному футлярі з парою металевих обойм; а в к. 1 біля м. Городище поруч із наконечниками списів та к. 13 біля с. Стеблів на втулках дротиків лежали бронзові *ворварки* (відповідно, одна і дві), які слугували застібками, ймовірно, на тканих чохлах чи зав'язках (рис. 11: 3, 6). Така система зручної фіксації цього виду зброї добре відома в степовому регіоні.

Округлі камені для праці збереглися у дев'яти могилах (33 %), від одного до п'яти в наборі. По п'ять камінців містять чотири могили (с. Журавка к. 423; с. Макіївка к. 1; уроч. Холодний Яр к. 20 та к. 26), не виключено, що йдеться про стандартний комплект. Цей вид зброї, можливо, через свою важкість, не була популярною в амазонок не тільки цього регіону, але й загалом.

Захисний обладунок репрезентує єдина знахідка *портупейного шкіряного пояса* з лускатим залізним покриттям (с. Журавка к. 423), на який, правдоподібно, кріпився сагайдак із 57 стрілами.

Щодо комплектності зброї в одному наборі, ситуація виглядає таким чином. Лише один вид зброї присутній у 18 могилах (67 %) — в 10

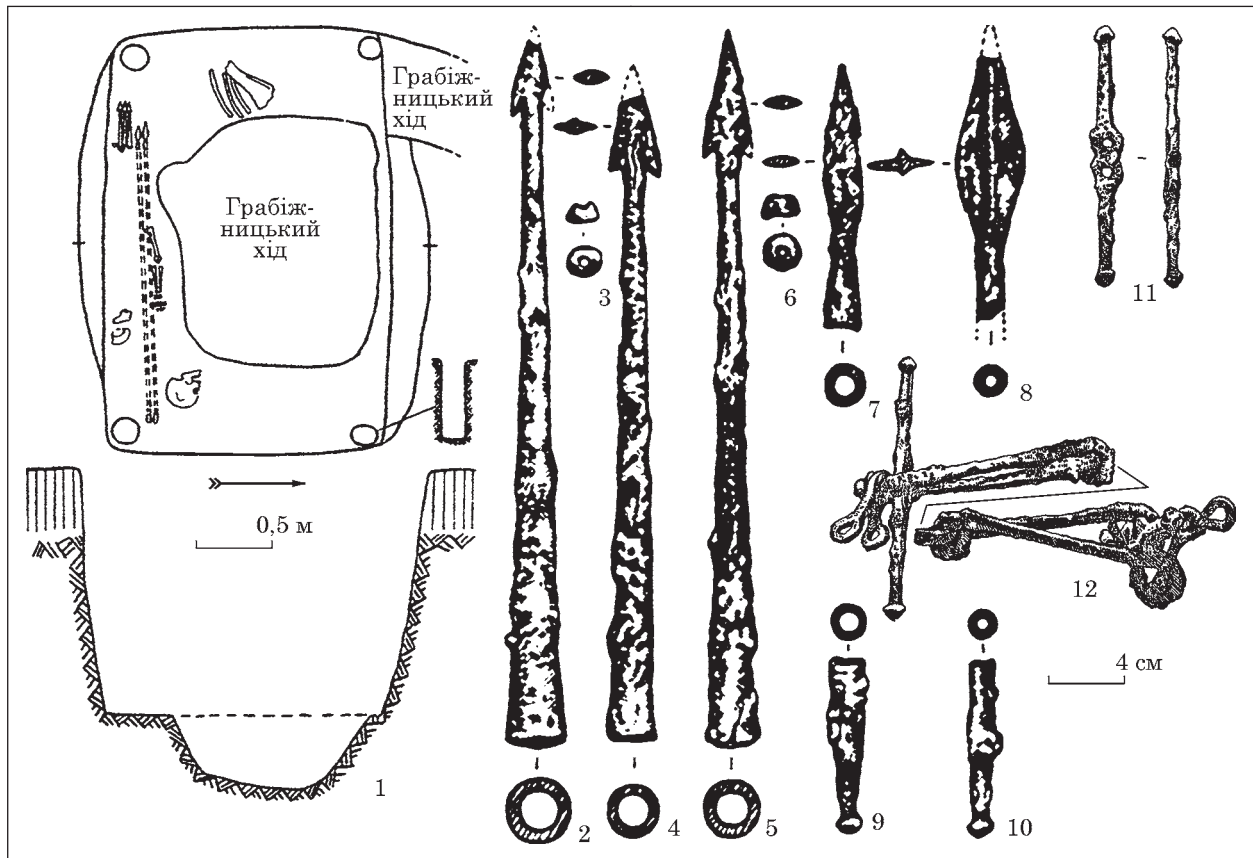


Рис. 11. Поховальний комплекс кургану 13 біля с. Стеблів: 1 — план та розріз поховання 1; 2—12 — набір речового супроводу (Скорый 1997)

тільки стріли; у шести тільки праща і в двох тільки списи та дротики. Два види зброї містять сім могил (26 %) — в шести стріли і списи; в одному стріли і праща. І тільки два комплекти містять по три види зброї — с. Журавка к. 406 та урочище Холодний Яр к. 20. Зважаючи на якісний та кількісний склад решти супутнього інвентарю, характер та кількість зброї в одному наборі прямо залежала від соціального статусу небіжчиці.

Деталі **кінської зброї** збереглися в кількох комплексах: с. Журавка к. 406 (деталі чотирьох наборів — залізні вудила та псалії, 16 пронізок, кістяні пряжка і кільце) (рис. 9: 9—11, 15); с. Журавка к. 447 (дві пари залізних вудил, уламок кістяного псалія та три кістяних деталі оголів'я коня); м. Городище к. 1 (кістяний псалій) (рис. 6: 8); с. Стеблів к. 13 (залізні вудила та псалії) (рис. 9: 11—12); с. Бобриця к. 35 (залізні вудила та кільце). До того ж в останньому похованні в ногах померлої лежав **кінь** без будь яких ознак амуніції (Бобринский 1901, с. 113—114). Кінська амуніція належить до категорії речей, які не часто зустрічаються в могилах амазонок. В степовому регіоні відомо лише чотири поховання воївниць із елементами вузди: с. Відрадне к. 38; с. Нове к. 12; с. Володимирівка к. 3 (вудила) та с. Каїри к. 2 (два вуздечкові набори). Ще п'ять комплексів з теренів Подністров'я, в могильнику поблизу

с. Глине — курганах 26, 31, 54, 91 та 103. До того ж, в двох могилах цього могильника було по одному загнужданому коню — в кургані 3 анатомічно цілий кістяк лежав на материковій підсищі в спеціальній камері, а в кургані 5 — збереглися череп і ноги, вірогідно, опудала тварини (Тельнов, Четвериков, Синика 2016; Фіалко 2017, с. 222—223; 217). Такий низький показник наявності металевої зброї і коней в могилах амазонок дещо дивує. Мабуть ця ситуація не може бути випадковою, тим більше, що по відношенню до амазонок кінь, а відповідно і кінська амуніція, мали б нарівні зі зброєю виступати їх індикатором. Цей казус можливо пояснити двояко. По-перше, інформацією Гіппократа про те, що після заміжжя савроматські жінки (очевидно, як і скіфські амазонки) сідали на коня лише в разі воєнної загрози. І по-друге, можливістю використання простих шкіряних засобів управління конем, рештки яких не збереглися в могилах (Фіалко 2011, с. 113—114; Fialko 2017, р. 38).

Прикраси є, мабуть, наймасовішою та різноманітнішою категорією реманенту в похованнях воївниць, що розглядаються. Найбільш популярними, як і на інших територіях, були *намистини* — в двадцяти могилах (74 %) від однієї (лише в двох випадках) до 70 од. в наборі. При цьому в кургані 35 біля с. Бобриця згадується, що у обох небіжчиць було намисто

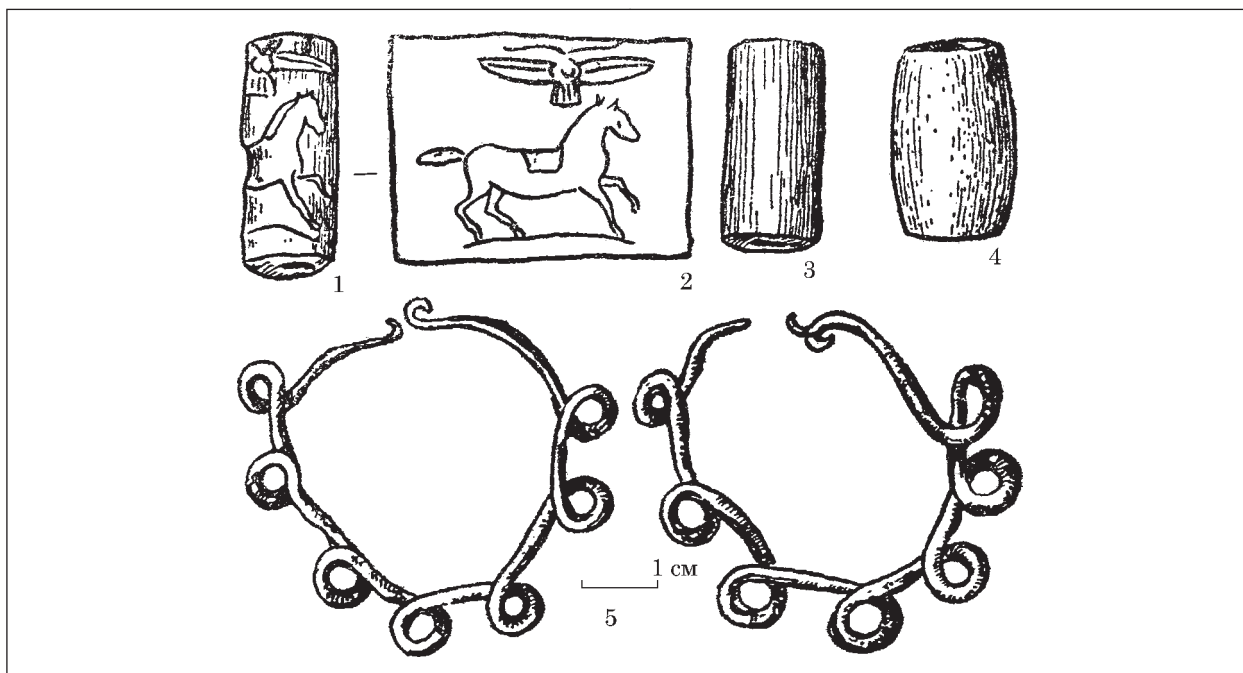


Рис. 12. Набор прикрас з поховання 1 кургану 19 в уроч. Холодний Яр

(у головній небіжчиці три вервечки, у супроводжуючій одна), але без уточнення кількості намистин (рис. 10: 5—16). Переважають скляні намистини різних розмірів, форм і кольору, включаючи із вічками (рис. 3: 3, 6; 8; 4: 4; 5: 5—6; 7: 6; 9: 2, 4—5). В шести похованнях до набірних нагрудних прикрас входили намистини із напівдорогоцінного каміння (с. Макіївка к. 1 та к. 454 відповідно три і одна сердолікові (рис. 3: 5); с. Трипілля к. 1 по одній з сердоліку, гірського кришталю і одна з бурштину; с. Бобриця к. 35 — одна низка з напівдорогоцінного каміння і одна з бурштином; с. Журавка к. 423 — намистини з каміння та глини; к. 406 — з сердоліку та бурштину, к. 447 — з сердоліку, гірського кришталю та бурштину, без уточнення кількості кожного виду). Ще в кількох комплексах відзначені намистини з дорогоцінних металів. До семи знімних нагрудних прикрас входили золоті намистини (від однієї до 38 в наборі), до однієї — шість парних дротяних кілець з срібла. Доповненнями намиста слугували також різні за типами і матеріалом привіски — з пари мушель; золоті фігурні, з трьох зубів; антропоморфна з фаянсу та вапнякова. Другу позицію за кількістю посідають кульчики різні за формою (цвяхоподібні, човноподібні, кільцеподібні та інші) (рис. 6: 4; 7: 14; 8: 5; 10: 19—20; 12: 5) та матеріалом (бронзові, срібні, золоті, електрові) — їх відмічено в 15 похованнях (55,5 %). Тільки в двох пограбованих комплексах (с. Турія к. 468 та м. Світловодськ мог. 7) було по одній сережці, відповідно, золота та бронзова, в інших прикраси були парними. Вісім *браслетів* походять з шести могил (22 %). Вони представлені набірними з намистин (3) або суцільнометалевими (5) з бронзи, заліза та

срібла (рис. 7: 5). В трьох комплексах по одному і в трьох по парі різнотипних прикрас. Металеві цвяхоподібні *шпильки* знайдені у п'яти могилах: с. Журавка к. 406 (пара бронзових); к. 447 (пара срібних); с. Макіївка к. 1 (пара залізних) (рис. 3: 4); к. 454 (одна залізна); с. Трипілля к. 1 (три бронзові). Цей тип прикрас зустрічається переважно в пам'ятках войовницької лісостепової зони. *Персні щиткові* знайдені лише в двох похованнях — с. Мирне к. 3 (три золоті та два бронзові на обох руках), с. Старий Мерчик к. 9 (один срібний) (рис. 7: 13).

Унікальною знахідкою в серії є *гривна* з к. 1 біля м. Городище, від якої збереглися лише два золотих наконечника, прикрашених зерню (рис. 6: 6). Остання прикраса виступає як ознака особливого доволі високого соціального рівня в середовищі вояків, зазвичай, воєначальника.

Серед рідкісних поодиноких знахідок згадаю бронзову *фібулу* та пару скляних *гем* (одна із зображенням фігури жінки з птахом, зображення другої не збереглося), що прикрашали зап'ястя обох рук із кургану 28 з урочища Холодний Яр. Подібні прикраси зустрічаються вкрай рідко серед поховальних пам'яток скіфів. Унікальною є і *циліндрична печатка* із білого халцедону із вирізаною профільною фігурою коня, переданого в русі, та крилатим сонячним ассирійським божеством над ним (рис. 12: 1—2), що походить з кургану 19 в урочищі Холодний Яр. Вона належить, вірогідно, до речей іонійського виробництва і відповідає особливостям грецької гліптики кінця V—IV ст. до н. е. (Покровська 1957, с. 72). Подібні знахідки серед речового супроводу амазонок не відомі.

У п'яти похованнях збереглися рештки **вбрання** (18,5 %). У трьох комплексах йдеть-

ся про *головні убори*: с. Турія к. 463 (на черепі збереглися сліди окису срібного або електрового предмета, правдоподібно, від головного убору); с. Макіївка к. 1 (по парі золотих трикутних платівок зафіксовано біля скронь на черепі) (рис. 3: 2); с. Бобриця к. 35 (головний убір із золотими фігурними платівками: 15 у вигляді трьох з'єднаних кіл і 19 у формі фігурки козла) (рис. 10: 2). Ще в одному похованні кургану 447 біля с. Журавка безумовно до оздоб одягу належать 100 золотих нашивних платівок — по 50 трикутних та напівсферичних. Проте, співвіднести їх з певними елементами костюму неможливо. *Рештки одягу* зафіксували в кургані 26 уроч. Холодний Яр — у верхній частині кістяка збереглися фрагменти вовняної тканини з візерунчастими галунами синього, червоного і жовтого кольорів. Тут же відмічені залишки *взуття*, які збереглися під ступнями ніг у вигляді плоских кіл з тонких шарів березової кори з рядами дрібних отворів по зовнішньому краю (Бобринский 1887, с. 88; Ростовцев 1925, с. 480; Покровська 1957, с. 76). Отже, золоті аплікативні оздоби вбрання збереглися лише в трьох могилах (11 %), від чотирьох до 100 екземплярів (до двох типів в наборі). Переважно це ординарні типи з геометричним орнаментом.

До **предметів туалету** належать ординарні *дзеркала* з бронзовими дисками та бічними бронзовими, залізними або дерев'яними ручками (рис. 4: 2; 5: 8; 7: 7, 17; 8: 11), які походять з 13 комплексів (48 %). Виключенням є люстро з центральною ручкою — виступом (с. Бобриця к. 35) раннього типу (рис. 10: 1). Оригінальним виявилось одне люстро (урочище Холодний Яр к. 28), бокову ручку якого прикрашено дрібними кістяними накладками. У кургані 3 біля с. Мирне, кургані 35 біля с. Бобриця та кургані 15 біля с. Старе збереглися рештки та сліди шкіри і тканини від чохла, а в кургані 20 урочища Холодний Яр — залишки дерев'яного футляру. *Мінеральні речовини* згадуються в восьми комплексах (іноді по кілька різновидів в наборі) як фарба (3), рум'яна (3), білила (3) та сірка (4), які сприймаються як косметичні. Цікаво, що в могилі к. 15 біля с. Старе рум'яна зафіксовані на вилицях черепа небіжчиці, тобто їх призначення не викликає сумнівів.

Знаряддя праці репрезентовані, перш за все, приладдям для прядіння — керамічними *прясельцями* різних форм і розмірів, які є присутніми у восьми наборах (30 %), від одного до п'яти екземплярів (рис. 3: 7; 4: 5; 8: 6, 7). До цієї ж групи предметів належать *залізні ножі* з кістяним руків'ям (без урахування тих, що були покладені із напутньою їжею) з сімох наборів (рис. 3: 9; 4: 7; 5: 7; 6: 12) — зазвичай по одному, але в одному комплекті (с. Журавка к. 447) їх було три. Лише в одному випадку (м. Шпола к. 236) при залежній особі лежав ніж із дерев'яним руків'ям. *Голки* залізні згадуються в чотирьох наборах, проте кількість їх зазвичай

не позначено через погану збереженість. І ще в одному випадку (урочище Холодний Яр к. 20) йдеться про срібну голку. В єдиному похованні (урочище Холодний Яр к. 28) серед речей за головою лежав *точильний брусок* (оселок). Такі знахідки належать до поодиноких у похованнях амазонок. Приміром, у степовому регіоні подібні артефакти походять з комплексів кургану 15 біля с. Золота Балка і кургану 10 біля с. Вільна Україна, і ще в двох згадуються точильні камені (с. Вільна Україна к. 10 — уламки, к. 16 — три камені). Загалом точильні бруски вважаються характерними для чоловічих наборів речей.

До цієї ж групи знахідок належать і чотири *кам'яні плити* та три *кам'яні блюда* (рис. 9: 18), які, до речі, в пам'ятках більш пізнього часу виступають маркерами поховань амазонок. Тут же варто згадати і *дерев'яний розтиральник* з кургану 26 урочища Холодний Яр. Останній доповнює невеличку групу з п'яти подібних речей з теренів Європейської Скіфії, що походять з кургану 1 біля с. Камкалі та кургану 1 біля с. Володимирівка в Криму, кургану 104 могильника поблизу с. Глине в Подністров'ї, а також курганів 2 і 5 біля с. Зелене в Українському Степу (Фіалко 2017, с. 223; Фіалко 2018b, с. 74). У трьох із цих могил, на відміну від нашого випадку, розтиральник був в комплекті із кам'яною плиткою, яку зазвичай пов'язують із жіночими похованнями (Фіалко 2015b, с. 129, 140). Усі наведені дерев'яні розтиральники походять з поховань амазонок. Відносно призначення цих речей зауважу, що в чотирьох речових наборах з блюдом / плиткою співвідносяться шматочки природних мінеральних пігментів — с. Журавка к. 406 (кам'яне блюдо з шматками червоної фарби і сірки); с. Бобриця к. 35 (піщаникове блюдо з шматочками рум'ян та білил серед супроводу залежної особи); с. Трипілля к. 1 (поруч з кам'яною плиткою лежали шматочки червоної і білої фарби); с. Журавка к. 447 (піщаникове блюдо і окремо шматочок сірки). До того ж дерев'яний розтиральник (урочище Холодний Яр к. 26) був окрашений червоною фарбою і поруч з ним лежав шматочок білил. Отже, в більшості випадків кам'яні блюда чи плити призначалися для розтирання різних фарб, які могли використовувати в косметичних або якихось господарських цілях.

М'ясна напутня їжа присутня у 18 комплексах (67 %), причому в 16 із них разом з одним залізним ножем і ще в двох — з парою ножів. В одному випадку (м. Городище к. 1) збереглося і дерев'яне блюдо, на яке поклали їжу (рис. 6: 9).

Посуд наявний у 19 похованнях (70 %), де нараховується загалом 51 посудина різних форм — від однієї (вісім поховань) до восьми (одне поховання) в наборі (рис. 3; 4; 5; 7; 8; 9; 10). Найчисельніші набори містяться в чотирьох могилах: по п'ять посудин — с. Журавка

к. 423, с. Бобриця к. 35; шість — с. Журавка к. 406, вісім — с. Макіївка к. 454. Найширше представлена ліплена кераміка (30 екз.), серед якої переважають миски (9) та горщики (8), є тут також кулясті кубки, черпаки, корчага та єдина курильниця. Є також три червоноглиняних амфори (по одній в похованні) та вісім гончарних посудин невеликих розмірів (глибки, блюдечко, миска, лекиф). Серед восьми чорнолакових посудин наявні канфари (3), невеличкі мисочки чи блюдечка (3), глечик та відбите в давнину дно посудини. *Дерев'яний посуд* репрезентований лише двома зразками — це ківшик (с. Журавка к. 406) та згадуване вище блюдо (м. Городище к. 1). За кількістю посуду, особливо ліпленого, лісостепові комплекти перегукуються хіба що з комплексами могильника біля с. Глине в Подністров'ї, різниця лише у повній відсутності там кераміки з лаковим покриттям (Фіалко 2017, с. 225).

Наведений огляд показав, що набори речового супроводу, незважаючи на часткові втрати через пограбування, з одного боку, містять переважно звичні для амазонок Європейської Скіфії речі, а з іншого, мають специфічні регіональні риси.

ВИСНОВКИ

Поховальні комплекси амазонок Лісостепоного регіону загалом відповідають загальноноскіфським традиціям. Проте їм притаманні певні специфічні риси, характерні для лісостепових пам'яток. Стосовно поховальних споруд, це використання дерева при спорудженні могильних конструкцій; наявність слідів ритуальних спалень цих елементів в курганах; переважання ям серед могил; домінування ліпленого посуду серед решток тризни в курганах. Серед характерних рис речового супроводу відмічу такі: наявність в могилах кінської амуніції (хоча і в невеликій кількості); серед знімних прикрас присутність таких елементів костюму як цвяхоподібні шпильки; намисто із напівдорогоцінного каміння (скоріше характерного для комплексів номадів більш пізнього часу); велика кількість посуду (в тому числі і наборів в одному похованні) з переважанням ліпленого.

Варто зауважити ще на двох моментах. По-перше, йдеться про *сліди поранень* на кістках скелетів войовниць. При описі кістяка небіжчиці з кургану 447 біля с. Журавка зазначено, що над правою бровою на черепі зберігся вираз-

ний слід від сильного ріжучого удару («наріз» за визначенням А. Бобринського) або уколо (Бобринський 1905, с. 92—94). Цілком вірогідно, що цю травму жінка отримала в рукопашному бою. Сліди пошкоджень зафіксовані також в двох похованнях біля с. Константинівка. В кургані 96 череп розрубаний вертикально; більшість кісток (стегонова та ін.) розрубані, плечові кістки теж носять сліди порубки (Бобринський 1894, с. 10). У кургані 98 стегонова кістка порубана в верхній частині, плечова вище ліктя (Бобринський 1894, с. 7). Обидва поховання пограбовані, кістки скелетів розкидані по могилах. Тому встановити чи були поранення нанесені під час військових дій, чи в ході пограбування важко.

По-друге, привертає увагу наявність в могилах *гарнітурів дорогих прикрас* — вони супроводжують 18 войовниць (67%). При цьому 11 з них містять золоті оздоби, дві — електрові і шість — срібні. До цього слід додати і шість комплексів, де було рідкісне, а відповідно і дороге, намисто з напівдорогоцінного каміння (сердоліку, гірського кришталю) та бурштину. Як вже відзначалося вище, 24 поховання войовниць (з 27) були основними і при цьому 18 з них єдиними в курганах. Ці обставини, як і якість прикрас, свідчать на користь того, що соціальний рівень войовниць лісостепоного регіону був доволі високим.

Кургани з похованнями озброєних жінок мають досить широкі хронологічні межі — від другої половини — кінця VII ст. до н. е. до рубежу IV—III ст. до н. е. До найраніших належать комплекси с. Журавка к. 406; с. Макіївка к. 454, с. Бобриця к. 35. Найпізнішим є комплекс с. Турія к. 468 і можливо к. 462. Основна ж група з 17 могил войовниць цього регіону вкладається в межі IV ст. до н. е., що цілком відповідає ситуації в інших регіонах Європейської Скіфії.

Присутність поховань амазонок в Лісостепових та інших регіонах, підконтрольних скіфам, де жінки або нарівні з чоловіками захищали рубежі Скіфії, або ж перебували в загонах охорони (тобто на службі) наводить на думку про те, що подібні формування існували на постійній основі і на території власне Скіфії. Таке припущення поки не дає беззастережно достовірних матеріальних підтверджень. Проте, з одного боку, воно нібито логічно випливає з вище викладеного, а з іншого, підкріплюється найбільшою кількістю поховань амазонок саме на теренах скіфського степу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 1: Дневники пятилетних раскопок.
- Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Б. С. Балашов и К°, 2: Дневники раскопок 1887—1889 гг.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 3.
- Бобринский, А. А. 1905. Отчет о раскопках близ сел Журовка и Капитановка. *Известия ИАК*, 17, с. 17-98.
- Голубева, И. В. 2014. *Звіт про розкопки курганів скифського часу біля с. Кусторівка Качалівської сільської ради Краснокутського району Харківської області у 2013 р.* НА ІА НАНУ, б. н.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Колтухов, С. Г. 2012. *Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники)*. Донецк: Донбасс. Археологический альманах, 27.
- Мельник, В. И. 2016. Погребальное сооружение: природная среда, традиция, обряд. В: Гей, А. Н., Сорокина, И. А. (ред.). *Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных трудов памяти И. С. Каменецкого*. Москва: ИА РАН, с. 283-287.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Покровська, Є. Ф. 1957. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли. *Археологія*, X, с. 65-79.
- Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: Ленинградская трудовая артель печатников.
- Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАНУ.
- Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кировоградщины. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-357.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.
- Фіалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.
- Фіалко, Е. Е. 2011. Амазонка и конь. В: Новиченкова, Н. Г. (ред.). *Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме. Тезисы докладов*. Ялта: РИО Крымского Гуманитарного Университета, с. 212-214.
- Фіалко, Е. Е. 2015а. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 46-99.
- Фіалко, О. Є. 2015b. Дружинний могильник скифів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120-156.
- Фіалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова).

Археологія і давня історія України, 2 (23), с. 208-227.

Фіалко, Е. Е. 2018а. Скифские амазонки: состояние изученности. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 388-398.

Фіалко, О. Є. 2018b. Скифські амазонки в Криму. *Магістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 67-77.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скифської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-357.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

REFERENCES

- Bobrinskiy, A. A. 1887. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: M. M. Stasyulevicha, 1: Dnevniky pyatiletnikh raspokop.
- Bobrinskiy, A. A. 1894. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: B. S. Balashova i K°, 2: Dnevniky raspokop 1887—1889 gg.
- Bobrinskiy, A. A. 1901. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt Peterburg: M. M. Stasyulevicha, 3.
- Bobrinskiy, A. A. 1905. Otchet o raspokpakh bliz sel Zhurovka i Kapitanovka. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii*, 17, s. 17-98.
- Holubieva, I. V. 2014. *Zvit pro rozkopky kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Kustorivka Kachalivskoi rady Krasnokutskoho raionu Kharkivskoi oblasti u 2013 r.* NA IA NANU, b. n.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryy, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Koltukhov, S. G. 2012. *Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. (pogrebalnyye pamyatniki)*. Donetsk: Donbass. Arkheologicheskii almanakh, 27.
- Melnik, V. I. 2016. Pogrebalnoye sooruzheniye: prirodnyaya sreda. traditsiya. obryad. In: Gey, A. N., Sorokina, I. A. (ed.). *Arkheologicheskaya nauka: praktika. teoriya. istoriya. Sbornik nauchnykh trudov pamyati I. S. Kamenetskogo*. Moskva: IA RAN, s. 283-287.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhye Srednego Pridneprovia v VIII vv. do n. e.* Moskva: Nauka.
- Pokrovskaya, Ye. F. 1957. Kurhany IV st. do n. e. bilia Kholodnoho Yaru poblyzu m. Smily. *Arkheolohiia*, X, s. 65-79.
- Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiya i Bospor. Kriticheskoye obozreniye pamyatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh*. Leningrad: Leningradskaja trudovaja artel pechatnikov.
- Skoryy, S. A. 1997. *Steblev: skifskiy mogilnik v Porosye*. Kiev: Naukova dumka.
- Skoryy, S. A., Orlik, A. P., Zimovets, R. V. 2018. Issledovaniye skifskogo kurgana na yuge Kirovogradshchiny. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 352-357.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskiy mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoye*. Tiraspol: Stratum plus.
- Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniya zhenshchin s oruzhiyem u skifov. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoy Skifi*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.
- Fialko, E. E. 2011. Amazonka i kon. In: Novichenkova, N. G. (ed.). *Istoriko-kulturnoye naslediyе Prichernomoria: izucheniyе i ispolzovaniye v obrazovanii i turizme. Tezisy dokladov*. Yalta: RIO Krymskogo Gumanitarnogo Universiteta, s. 212-214.
- Fialko, E. E. 2015a. Amazonki vo vremeni i prostranstve. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrainy*, 4 (17), s. 46-99.
- Fialko, O. Ye. 2015b. Druzhynnyi mohylnyk skifiv na Livoberezhnii Khersonshchyni. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XVIII, s. 120-156.

Fialko, E. E. 2017. Seriya pogrebeniy skifskikh voitelnits v mogilnike u s. Glinoye (Moldova). *Arkheologiya i davnnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 208-227.

Fialko, E. E. 2018a. Skifskiye amazonki: sostoyaniye izuchennosti. *Arkheologiya i davnnya istoriya Ukrainy*, 2 (31), s. 388-398.

Fialko, O. Ye. 2018b. Ckifski amazonky v Krymu. *Magisterium, Arkheolohichni studii*, 70, s. 67-77.

Fialko, O. Ye., Neroda, V. V. 2019. Pokhovannia skifskoi amazonky na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnnya istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 352-357.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Yu. V., Polin, S. V., Skoryy, S. A., Boki, N. M., Grebennikov, Yu. S. 1986. *Skifskiye pogrebalne pamyatniki stepey Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

O. Ye. Fialko

BURIALS OF THE AMAZONS OF THE FOREST-STEPPE DNIEPER REGION

The burials of armed women of the territory of forest-steppe Dnieper region of the Scythian Age are analysed in the paper.

The presented series consists of 27 complexes which are located on the territory of the Forest-steppe region of the Right Bank of the Dnieper (21), Left Bank territories (3) and Terrace Forest-Steppe (3). 14 graves (half of the total number) had been robbed which makes the reliability and informational content of this sample quite suitable for research. The burials of the Amazons of this region were made in a kurgan except for one (ground or flat grave). The height of the mounds varies from 0.2 to 7.6 m, diameter — from 8.7 to 63 m. Only three graves in the group were inserted to the mound.

The graves are represented by five types. Three types of the pits prevail (81.5 %), two variants of the catacombs are also presented (two and three respectively). The wide use of wood is one of the features of the structure of funerary complexes of the Forest-Steppe Amazons. Thus, the burial structures correspond to the Scythian traditions but have certain local specifics.

All burials are inhumations. Individual burials are predominant. Age affiliation was detected in 11 cases (more than 40 %). Only two age groups of the deceased are represented — ranging from 15—20 to 35 years.

The grave goods include various types of weapons (mainly arrows and spears), horse bridles, various decorations, including precious metals and semiprecious stones, mirrors, tools, sets of various tableware etc. These sets, on the one hand, seem to be common for the Amazons of European Scythia, and on the other hand, they have specific regional features.

Kurgans with burials of armed women have a fairly broad date: from the second part — end of the 7th till the 4th—3rd centuries BC.

Keywords: Amazon, Barrow, Tomb, Scythian Time, funeral rites, inventory, Forest-steppe Dnieper.

Одержано 25.07.2019

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

FIALKO Olena, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.